

ДІАГНОСТИКА ВИХОВАНOSTІ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (УЧНІВ 1–2 КЛАСІВ)

Обґрунтовано важливість виховання моральної самосвідомості молодших школярів, схарактеризовано вікові особливості учнів 1–2 класів, що забезпечують дієвість цього процесу. Уточнено сутність вихованості моральної самосвідомості молодших школярів, окреслено основні її елементи-цінності – свобода, гідність, відповідальність, совість, самодостатність. Визначено критерії, показники вихованості моральної самосвідомості молодших школярів відповідно до виокремлених цінностей. Наведено зміст і методикою констатувального етапу експериментальної роботи з формування означеної якості, проаналізовано та узагальнено її результати. Виявлено рівні вихованості моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів).

Ключові слова: моральна самосвідомість, базові цінності, свобода, відповідальність, совість, гідність, самодостатність, молодші школярі, діагностика виховання.

Характерні для сучасного українського суспільства трансформації справляють значний, не завжди конструктивний вплив, на моральність особистості, її свідомість. Одним із найважливіших утворень у структурі свідомості та моральної самосвідомості людини є цінності, від характеру яких залежить не лише її спрямованість, емоційне сприймання дійсності та ставлення до неї, а й відповідні їм реальні вчинки, поведінка.

Науковці висвітлюють різні аспекти проблеми самосвідомості. У працях Б. Ананьєва, Л. Божович, Л. Виготського, О. Леонтєва, С. Рубінштейна, П. Чамати, О. Шорохової із загальнотеоретичної та методологічної позицій проаналізовано особливості становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості.

У науковому доробку Р. Бернса, І. Беха, У. Джеймса, І. Дубровіної, І. Кона, С. Пантілеева, К. Платонова, В. Століна, А. Спіркіна, І. Чеснокової та інших розкрито змістову характеристику моральної самосвідомості, окреслено її структурні компоненти, серед яких одне з провідних місць належить

ціннісному. Згідно з поглядами К. Чорної, моральна самосвідомість – це усвідомлення людиною себе, своїх моральних цінностей, якостей, потенційних можливостей, поведінки, дії, вчинків, їхніх мотивів і наслідків, ставлення до навколишньої дійсності та інших людей, своєї діяльності та досягнення її значення для самої себе і суспільства загалом.

Однак поза увагою науковців залишилися питання, пов'язані з визначення сутності вихованості моральної самосвідомості молодших школярів, зокрема учнів 1–2 класів, за конкретними цінностями, діагностикою рівнів цієї вихованості.

Мета статті полягає в уточненні змістових ознак (елементів-цінностей) вихованості моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів), розкритті методики і результатів констатувального етапу експерименту з формування означеної якості.

Особливим періодом розвитку моральної самосвідомості є молодший шкільний вік, зокрема 1–2 класи загальноосвітньої школи. У цей час дитина починає розуміти, що вона є індивідуальністю, яка в процесі навчання і виховання здатна змінювати себе, оволодівати визнаними в суспільстві поняттями, знаннями, ідеями, цінностями, досягати очікування інших щодо її поведінки і водночас усвідомлювати свою унікальність, пізнавати саму себе й самостверджуватися серед дорослих і однолітків [1, с. 144].

Серед новоутворень молодших школярів (учнів 1–2 класів), які створюють передумови для виховання в них особистісно й соціально значущих якостей, дослідники (О. Докукіна, Н. Кудикіна, О. Кульчицька, Н. Стаднік) наголошують на таких, як-то: домінування почуттєвої сфери, що набуває прояву в певному виді ставлення до будь-якого конкретного образу, явища, події і слугує регулятором учинкової діяльності та поведінки загалом; розвиток довільної поведінки і, як наслідок, оволодіння вміннями підпорядковувати безпосередні мотиви більш віддаленим, особистісним – соціальним [2]. Поступове залучення молодшого школяра до етичних категорій зумовлює усвідомлення ним зв'язку між своїм “Я” та навколишньою дійсністю, іншими людьми, формування позитивного ставлення до самого себе, розвиток здатності до прояву гідності (у цьому віці діти вчать відстоювати власну

і національну гідність, об'єктивно і критично оцінювати себе), відповідальності, самостійності, совісності.

Звернення до наукової літератури засвідчує, що цінності визначаються як переконання людини у значущості або важливості чогось (об'єкта чи явища), мети або засобу; у ширшому значенні – базові цінності людини, що формуються як оперативні, поточні та спрямовують життєдіяльність людини [3, с. 19].

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо вихованість моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів) як особистісне утворення (знання про базові цінності, ціннісне ставлення до них, активно-творче використання у власній життєдіяльності), структура якого становить сукупність стійких зв'язків, що забезпечують цілісність суб'єкта і тотожність самому собі, тобто збереження основних його властивостей за різних зовнішніх і внутрішніх змін; вона виражає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним під час перетворень.

Визначено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) та показники вихованості у молодших школярів (учнів 1–2 класів) моральної самосвідомості, основу якої становлять такі базові цінності, як *свобода, гідність, відповідальність, совість, самодостатність*.

Для діагностування вихованості у молодших школярів моральної самосвідомості визначено показники вихованості кожної з означених цінностей.

Показники *вихованості цінності свободи*: уявлення про свободу та її зв'язок із відповідальністю; ставлення до свободи як до цінності, почуття відповідальності за свої вчинки і майбутню перспективу; вміння робити моральний вибір у спеціально створених та природних ситуаціях, передбачати наслідки власних дій.

Показники *вихованості цінності гідності*: знання про самого себе та інших людей, ідентифікація себе з Українською державою (національна гідність) і повага до державних символів, вміння виявляти її у реальних діях.

Показники *вихованості цінності відповідальності*: знання своїх прав і обов'язків, характер ставлення до них, вміння користуватися своїми правами та обов'язками, брати відповідальність за доручену справу, приходити на допомогу іншим.

Показники *вихованості цінності совісті*: уявлення про категорії “добра” і “зла”, совість як “контролера людських вчинків”, ціннісне ставлення до самого себе, своїх думок, учинків, критичне їх оцінювання; здатність поводитися совісно за відсутності контролю з боку дорослого, його впливів.

Показники *вихованості цінності самодостатності*: самостійність в ухваленні рішень; здатність відстоювати власну позицію; регулювати свою поведінку без контролю чи допомоги з боку зовнішньої інстанції (вчителя, інших дорослих, однолітків), уміння здійснювати самооцінку і самоконтроль.

Діагностичний інструментарій для вимірювання рівнів вихованості моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів) за названими цінностями охоплював: опитування (авторська анкета-тест), бесіди за оповіданнями В. Осеева “Три товариша”, “Погано”, “Сини”, “До першого дощу”, “Гарне”, “Печиво”, “Хто хазяїн?”, вирішення проблемних ситуацій, методика “Який Я?”, методика “Драбинка”, методика визначення емоційної самооцінки (автор А. Захаров), педагогічні спостереження.

Вибір опитування зумовлювався віковими особливостями молодших школярів, особливо учнів 1–2 класів, зокрема відсутністю у них належних умінь письма і читання, наявністю труднощів під час співвіднесення письмового запитання з конкретним варіантом відповіді, що робить анкетування учнів цього віку недоцільним. Опитування здійснювалося за допомогою розробленої нами анкети-тесту, що містила не лише запитання, а й пропонувала можливі варіанти відповідей, серед яких молодші школярі мали вибрати один. Запровадження цієї методики передбачало вимірювання насамперед рівнів вихованості моральної самосвідомості (базових цінностей – гідності, совісті, свободи, відповідальності, самостійності) за показниками когнітивного та емоційно-ціннісного критеріїв.

Під час опитування було зафіксовано деяке збільшення кількості молодших школярів, від 1 до 2 класу, які володіли знаннями щодо сутності гідності, відповідальності, совісті, свободи, самостійності. У 2 класах виявлено певний відсоток учнів, які, хоча й не знали правильної відповіді на поставлене запитання, намагалися “знайти”, “відгадати” її, тоді як у 1 класах таких респондентів не було. Правильність та повнота

відповідей оцінювалися за такою схемою: вибір правильної повної відповіді – 3 бали; вибір правильної, але неповної відповіді – 2 бали; вибір помилкової відповіді – 1 бал; відсутність будь-якої відповіді – 0 балів.

Узагальнення результатів використання анкети-тесту засвідчило, що за сукупністю балів до високого рівня вихованості моральної самосвідомості за обраними цінностями належить 3,4 % учнів 1-х класів і 4,5 % учнів 2 класів; до середнього рівня – 32,3 % учнів 1 класів і 34,6 % учнів 2 класів; до низького рівня – 64,3% учнів 1 класів і 60,9 % учнів 2 класів.

Аналіз результатів бесід, що проводилися за оповіданнями, підтвердив результати, одержані за допомогою опитування. Водночас слід зазначити, що близько половини респондентів, які дали правильні відповіді на запитання, що вводилися в зміст бесіди або ставилися після завершення читання оповідання, відчували помітні утруднення під час пояснення вибраної позиції. Натомість, молодші школярі, які виявляли позитивне ставлення до негативних дій і вчинків персонажів, цілком упевнено пояснювали свій вибір.

Неоднозначним виявилось й оцінювання молодшими школярами запропонованих проблемних ситуацій. При цьому зроблений вибір не завжди узгоджувався зі змістом проблеми. Можна припустити відсутність у більшості молодших школярів не лише вміння робити моральний вибір, свідомо мотивувати свої дії, а й здатності нести за нього відповідальність.

Результати використання методики “Який Я?” (самооцінювання своїх позитивних якостей) засвідчили, що надвисоку оцінку собі за всіма якостями поставило 3,2 % першокласників і 3,3 % другокласників; високу оцінку – 14,7 % першокласників і 15,3 % другокласників; середній рівень розвитку в себе запропонованих якостей визнало 43,6 % першокласників і 45,4 % другокласників; низький рівень – 11,1 % першокласників і 9,2 % другокласників. Дуже низькі оцінки щодо запропонованих якостей виявлено у 27,4% першокласників та 26,8% учнів 2 класів.

Використання методики “Драбинка” передбачало вивчення уявлень молодших школярів щодо самих себе у співвіднесенні зі ставленням до них інших людей. Опрацювання одержаних результатів дало змогу з’ясувати наявність кореляційних зв’язків між самооцінкою учня та сприйняттям ним ставлення

до нього інших людей. З'ясовано, що молодші школярі, які мали низьку самооцінку, орієнтувалися здебільшого на негативне ставлення до себе з боку дорослих або однолітків. Ці дані набули підтвердження і за результатами використання методики “Визначення емоційної самооцінки”.

Крім знань, ставлень, умінь робити свідомий моральний вибір, ціннісних пріоритетів, що характеризують моральну самосвідомість молодших школярів (учнів 1–2 класів), для її вихованості важливе значення мають відповідні дії і поведінка. Вивчення за цими показниками проводилося за допомогою педагогічних спостережень як під час виконання діагностичних завдань, так і в природних умовах.

Узагальнення результатів, одержаних за сукупністю всіх діагностичних методів, дало змогу розподілити молодших школярів (учнів 1–2 класів) за трьома рівнями вихованості моральної самосвідомості у контексті заявлених цінностей (див. табл.).

Таблиця

Рівні вихованості моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів), %

Рівні	1 клас	2 клас
Високий рівень	3,5	5,7
Середній рівень	43,3	46,8
Низький рівень	53,2	47,5

Наведені в таблиці результати свідчать, що для більшості молодших школярів (учнів 1–2 класів) характерна недостатня вихованість моральної самосвідомості за визначеними цінностями.

Найменша кількість молодших школярів перебували на *високому рівні* вихованості досліджуваного особистісного утворення. Ці учні мали чіткі уявлення про свободу та її зв'язок із відповідальністю, ґрунтовні, з огляду на вікові особливості, знання про самого себе та інших людей, знання своїх прав і обов'язків, уявлення про категорії “добра” і “зла”, совість як “контролера людських вчинків”, ідентифікували себе з Українською державою (національна гідність); виявляли свідоме ставлення до свободи як до цінності, почуття відповідальності за свої вчинки і майбутню перспективу, повагу до державних символів, орієнтацію на дотримання своїх прав та обов'язків,

власних думок, учинків, критичне їх оцінювання; вміли робити моральний вибір у спеціально створених та природних ситуаціях, передбачати наслідки власних дій, виявляти дієву повагу до державних символів у реальних вчинках, уміння користуватися своїми правами та обов'язками, брати відповідальність за доручену справу, приходити на допомогу іншим, здатність поводитися совісно за відсутності контролю з боку дорослого, його впливів.

До *середнього рівня* вихованості моральної свідомості віднесено молодших школярів, які мали несистематизовані уявлення про свободу та її зв'язок із відповідальністю, знання про самого себе та інших людей, знання своїх прав і обов'язків, уявлення про категорії “добра” і “зла”, совість як “контролера людських вчинків”, ідентифікували себе з Українською державою (національна гідність); виявляли ситуативне ставлення до свободи як до цінності, почуття відповідальності за свої вчинки і майбутню перспективу, повагу до державних символів, орієнтацію на дотримання своїх прав та обов'язків, своїх думок, учинків, не могли критично оцінити їх; вміли робити моральний вибір у спеціально створених та природних ситуаціях, передбачати наслідки власних дій, виявляти дієву повагу до державних символів у реальних вчинках, уміння користуватися своїми правами та обов'язками, брати відповідальність за доручену справу, приходити на допомогу іншим, здатність поводитися совісно за відсутності контролю з боку дорослого, його впливів також мали несистематизований характер.

До *низького рівня* вихованості моральної самосвідомості належали молодші школярі, які мали фрагментарні, а іноді й хибні, уявлення про свободу та її зв'язок із відповідальністю, знання про самого себе та інших людей, помилялися у визначенні своїх прав і обов'язків, розрізненні категорій “добра” і “зла”, не усвідомлювали сутності совісті як “контролера людських вчинків”, загалом ідентифікували себе з Українською державою (національна гідність); однак виявляли байдуже ставлення до свободи як до цінності, не володіли почуттям відповідальності за свої вчинки і майбутню перспективу, повага до державних символів потребувала зовнішнього стимулювання; вони не орієнтувалися на дотримання своїх прав та обов'язків, не могли критично оцінити свої думки, вчинки; відчували значні утруднення у здійсненні морального вибору

в спеціально створених та природних ситуаціях, у передбаченні наслідків власних дій, не виявляли дієву повагу до державних символів у реальних вчинках, не вміли користуватися своїми правами та обов'язками, брати відповідальність за доручену справу, приходити на допомогу іншим, поведінка за законами совісті потребувала постійного контролю з боку дорослого.

Отже, вихованість моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів) – це особистісне утворення, що охоплює знання про базові цінності (свобода, гідність, відповідальність, совість, самодостатність), ціннісне ставлення до них, активно-творче використання у власній життєдіяльності.

Інструментарій для діагностування вихованості означеної якості містив авторську анкету-тест, бесіди за літературними творами, вирішення проблемних ситуацій, методики “Який Я?” та “Драбинка”, методики визначення емоційної самооцінки, педагогічні спостереження.

Одержані результати дають змогу констатувати, що від 1 до 2 класу спостерігається поступове підвищення рівнів вихованості моральної самосвідомості молодших школярів за визначеними цінностями. Однак у загальному вимірі воно не має суттєвого значення і швидше зумовлено віковим та індивідуальним розвитком учнів, деяким поліпшенням розуміння окремих понять, ніж свідомим сприйняттям і привласненням основних цінностей моральної самосвідомості.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні педагогічних умов, спрямованих на підвищення ефективності виховання моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 1–2 класів).

Література

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : [наук. метод. посіб.] / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі : [монографія] / Н. В. Кудикіна. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. – 272 с.
3. Мудрик В. І. Цінності виховання у сучасних зарубіжних дослідженнях / В. І. Мудрик // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць Ін-ту проблем виховання НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД. – 2013. – Вип. 17, кн. 2. – С. 15–19.

Е. В. Роговец

Диагностика воспитанности морального самосознания младших школьников (учащихся 1–2 классов)

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

Обосновано значение воспитания нравственного самосознания младших школьников, охарактеризованы возрастные особенности учащихся 1–2 классов, которые обеспечивают действенность этого процесса. Уточнена сущность воспитанности морального самосознания младших школьников, определены основные его элементы-ценности – свобода, достоинство, ответственность, совесть, самодостаточность. Определены также критерии и показатели воспитанности нравственного самосознания младших школьников в соответствии с выделенными ценностями. Раскрыто содержание и методика констатирующего этапа экспериментальной работы по формированию указанного качества, проанализированы и обобщены ее результаты. Выявлены уровни воспитанности нравственного самосознания младших школьников (учащихся 1–2 классов).

Ключевые слова: нравственное самосознание, базовые ценности, свобода, ответственность, совесть, достоинство, самодостаточность, младшие школьники, диагностика, воспитание.

O. V. Rohovets

Diagnostics of Moral Self-Consciousness of Junior Schoolchildren (Pupils of 1-2 Forms)

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskohe Str., Kyiv, Ukraine)

The importance of education of moral self-consciousness in junior schoolchildren is substantiated, age features of junior schoolchildren (pupils of 1–2 forms) that provide the efficiency of this education are revealed. The essence of moral consciousness of junior schoolchildren is specified as a personality formation that covers knowledge about basic values, value attitude toward them, their active creative use in own vital functions. Its main elements-values are outlined – freedom, dignity, responsibility, conscience, self-confidence. Criteria (cognitive, emotional-value, conduct), indices (awareness of freedom and its connection with responsibility, taking into account age features, knowledge about oneself and other people, knowledge of the rights and duties, differentiation of the categories of “good” and “evil”, conscience as an “inspector of human acts”, self-identification with the Ukrainian state (national dignity) are determined. The more

detailed indices: conscious attitude toward freedom as a value, sense of responsibility for the acts and future prospects, respect to state symbols, orientation at the observances of the rights and duties, critical evaluations of opinions, acts; the ability to make a moral choice in the specially created and natural situations, foresee the consequences of own actions, display respect to the state symbols in real acts, the ability to use rights and duties, be responsible in performing commissions, help other people, the ability to behave consciously without control on the part of adults, their influences. The content and methods of the diagnostic stage of experimental work on the formation of moral self-consciousness are presented, its results are analysed and generalized. The levels (high, middle, low) of moral consciousness of junior schoolchildren (pupils of 1–2 forms) are determined. Changes that take place in the internal and external displays of this personality formation in the process of transition from the 1 to the 2nd form are traced.

Keywords: *moral self-consciousness, basic values, freedom, responsibility, conscience, dignity, self-confidence, junior schoolchildren, diagnostics, education.*

References

1. Bekh, I. D. (1998). *Osobystisno zorientovane vykhovannia* [Personality-oriented education]. Kyiv: IZMN.
2. Kudykina, N. V. (2003). *Ihrova diialnist molodshykh shkoliariv u pozaurochnomu navchalno-vykhovnomu protsesi* [Play activity of junior schoolchildren in the out-of-class educational process]. Kyiv: KMPU im. B. D. Hrinchenka.
3. Mudryk, V. I. (2013). *Tsinnosti vykhovannia u suchasnykh zarubizhnykh doslidzhenniakh* [Educational values in modern foreign research]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Issue 17, book 2*. Kirovohrad: Imeks-LTD.